

УДК 94 (438) : 378.113.1(477.4) «18»
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.2.260>

Юрій Земський*

СТАНОВА ІЄРАРХІЯ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОБЕРЕЖЖЯ ЯК ПЕРЕШКОДА НАЦІОНАЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ ТА БОРОТЬБИ ЗА ВІДРОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.

Анотація: *Ліквідація Польської держави наприкінці XVIII ст. визначила зміст політичної поведінки польської шляхти на ціле наступне XIX ст. Усвідомлюючи себе державотворчою верствою – шляхта (принаймні, освічені її представники) переймалася проблемою порятунку національної гідності, а також відновлення повноти власних прав на теренах «усіх історично-завойованих земель», тобто включно з Правобережжям України. Такі переконання зумовили неминучість вибухів національно-визвольних повстань. Водночас, на середину XIX ст. частина шляхти була впевнена, що успіху можливо досягти лише за умови загальнонаціональної консолідації усіх верств соціуму, включно із селянами. Проте, в аристократичних колах (найбільш заможної шляхти) переважаючими залишалися бажання зберегти станову ієрархію та власні привілеї недоторканими. Крім того, політика Російської імперії була спрямована на те, аби максимально поглиблювати протиріччя поміж представниками різних щаблів шляхетської ієрархії, й така політика була успішною. Разючі контрасти характеру життя представників різних щаблів ієрархії шляхетської верстви – у повсякденному побуті, у ставленні до освіти, фізичної праці тощо – позначилися у різних проектах (баченнях) реалізації жаданої мети, а відтак завадили її здійсненню.*

Ключові слова: *польська шляхта, дворянство, культура повсякдення, шляхетський гонор, ставлення до освіти, Українське Правобережжя XIX ст.*

Актуальність теми, що тут розглядається, має сталий, позачасовий характер, адже процес консолідації для демократичної спільноти завжди є складною проблемою, і в цьому сенсі демократії завжди є слабкішими, порівняно з автократіями (де стану згуртованості досягають методами силових, авторитарних рішень). Тож навіть перед загрозами життю, чи то в реаліях війни, репресій, чи правових обмежень тощо – спільноти людей, із демократичним характером мислення, зберігають у своєму середовищі та визнають за індивідуумом право мати власну думку, відмінний погляд, вдаватися до індивідуальних дій і т.п., а відтак – ступінь консолідованості суспільства може залишатися відносним. Власне, саме так сталося у середовищі польської шляхти впродовж XIX ст., коли усі її представники шкодували за втратою власної держави та бажали її відновлення, проте цілком консолідуватися задля спільної боротьби були неспроможними, й відповідно належності до різних щаблів станової ієрархії – розробили різні проекти та мали різні погляди щодо шляхів реалізації вказаної мети.

* *Земський Юрій Сергійович* – доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародної комунікації та політології Хмельницького національного університету (Хмельницький, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8085-0977>; e-mail: yury.zemsky@ukr.net

Тема національно-визвольної боротьби польської шляхти впродовж XIX ст. природно притягує до себе увагу й продовжує залишатися в полі активних досліджень через невичерпність різних ракурсів її вивчення, що, в тому числі, дозволяють давати відповіді на чисельні питання нашого сьогодення, зокрема, щодо особливостей національного характеру не лише самих поляків, але й українців та росіян. Важливі деталі внутрішньостанових відносин у середовищі польської шляхти досліджувалися впродовж останніх десятиліть в працях чисельних науковців не лише польських¹ та українських², але й також різних зарубіжних історіографій³. У кожному разі, ця проблематика залишається актуальною, позаяк саме в тій національно-визвольній боротьбі закладалися засади модерних суспільних відносин; тож досвід складнощів, що перешкоджали «порозумінню» всередині шляхетського стану впродовж XIX ст. – до певної міри пояснює також складнощі загальнонаціональних демократизаційних процесів, що поступально відбувалися впродовж XX ст., й продовжуються дотепер.

Метою статті є віднайдення головних чинників (або підстав), що склали перешкоди в справі національної консолідації польської шляхти у боротьбі за відродження власної держави, в умовах реалій політики російської імперії середини XIX ст. Задля досягнення мети, головними завданнями вбачається: 1) виявити причини нездоланності

¹ *Lepkowski T.* Polska – narodziny nowoczesnego narodu. 1764-1870. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego towarzystwa przyjaciół nauk, 2003. 313 s.; *Polska myśl polityczna XIX wieku. Wybór tekstów źródłowych z komentarzem; [wyboru dokonali Jerzy Juchnowski, Wojciech Kalicki i Janusz Tomaszewski].* Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1999. 263 s.; *Polskie Powstania Narodowe na tle przemian europejskich w XIX wieku.* Red. *A. Barańska, W. Matwiejczyk, J. Ziółek.* Lublin, 2001. 685 s.; *Kulecka Alicja.* Powstanie styczniowe (1863-1864). Czas walki, marzeń o wolności i niespełnionych nadziei. Warszawa, 2023. 268 s.; *Powstanie Styczniowe 1863-1864. Walka i uczestnicy. Represji i wygnanie. Historiografia i tradycja; [pod redakcją Wiesława Cabana, Wiktorii Śliwowskiej].* Kielce: Wydaw-wo Akademii Świętokrzyskiej, 2005. 334 s.; *Legieć J., Latawiec K.* Depolonizacja Ziem Zabrzanych (1864-1914). Konceptje – mechanizmy decyzyjne – realizacja. T. 2. Prawobrzeżna Ukraina. Czasy Annienkowa i Bezaka (1864-1868). Kielce, 2018. 309 s.

² *Гудь Б.* З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст. Харків, 2017. 490 с.; *Земський Ю.* Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. Хмельницький, 2011. 350 с.; *Лісевич І.* У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.). Київ, 1993. 87 с.; *Поліщук Ю.* Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ, 2012. 432 с.; *Шандра В.* Соціальні та політичні наслідки для України польського Січневого повстання 1863 р. // Український історичний журнал. 2014. № 1. С. 106-119; *Польське національне повстання 1863-1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів.* Колективна монографія. За ред. *І. Кривошеї, Н. Моравця.* Умань, 2014. 184 с.

³ *Ganzenmüller J.* Russische Staatsgewalt und polnischer Adel: Elitenintegration und Staatsausbau im Westen des Zarenreiches (1772-1850). Köln, Weimar, Wien, 2013; *Davies N.* Boże igrzysko: Historia Polski. T. 2. Kraków, 1999. 800 s.; *Бовуа Даниель.* Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793-1914). Авториз. пер. с фр. Марии Крисань. Москва, 2011. 1008 с.; *Дякин В.С.* Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX в.). Санкт-Петербург, 1998. 1000 с.; *Западные окраины Российской империи / [Бережная Л.А., Будницкий О.В., Долбилов М.Д. и др.].* науч. ред. *М. Долбилов, А. Миллер.* Москва, 2007. 608 с.; *Миллер А.* Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. Москва, 2006. 248 с.; *Мухарямов Н.В.* В очередной раз о национализме и либерализме // *Ab imperio.* 2000. № 3/4 С. 223-243; *Фалькович С.М.* Основные черты польского национального характера в представлениях русских (Эволюция стереотипа) // *Polacy w oczach Rosjan – Rosjanie w oczach Polaków. Zbiór studiów; [redakcja Roman Bodryk i Jerzy Faryno].* Warszawa, 2000. С. 115-140.

бар'єрів в комунікації та відсутності порозуміння поміж представниками різних щаблів ієрархії польської шляхти, станом на середину ХІХ ст.; 2) розкрити зміст культурно-світоглядних і повсякденно-побутових розбіжностей у характері життя шляхтичів різних рівнів внутрішньостанової ієрархії, що реалізувалося у різних проектах їхнього бачення соціальної картини майбутнього.

Після приєднання Українського Правобережжя до Російської імперії за поділами Речі Посполитої, самовладні права місцевої польської аристократії суттєво не зменшилися, навіть навпаки – вона отримала значно потужніший захист з боку нової адміністрації та військових підрозділів російської держави, з огляду на потреби приборкання традиційної конфліктності з місцевим українським селянством. Як наслідок, загроза будь-якої гайдамаччини зникла повністю, а відтак, прибутки польських маєтків, – як констатував Володимир Антонович, – стрімко зросли в десять і більше разів⁴. Проте, в краї загострилося соціальне та національне протистояння, адже до традиційного напруження поміж селянами-українцями та землевласниками-поляками, тепер додалася ще й третя сила – російська імперська адміністрація. Причому остання почала відігравати подвійну роль: з українським селянством «загравала» у національному сенсі, позиціонуючи себе «солідарно» (адже українці, через «спільність» православного віровизнання, а також завдячуючи міфу про «спільне минуле» княжих часів – сприймалися як «одне із племен» так званої «спільної руськості»). Проте, в соціальному сенсі для російської влади – українські селяни були антагоністичною силою (адже була збережена система кріпосної експлуатації українських селян польськими землевласниками). Натомість, щодо польської шляхти, росіяни, навпаки – солідаризувалися в соціальному вимірі, але досить швидко ввійшли у глибокий конфлікт у вимірі міжнаціональних відносин.

Щоправда, соціальне порозуміння росіян із поляками встановилося лише щодо шляхти, яка володіла землями. Як зазначає Андреас Капелер, для імперії було звичною справою на новоприєднаних теренах налагоджувати добрі відносини з пануючими верствами, зі знаттю, тобто місцевою заможною елітою: «Знать Росії інтегрувала не російська мова та культура, і не православна віра, а благородне походження, служіння правителю й спосіб життя, який ґрунтувався на західній освіті. Держава кооперувалася зі знатними елітами різного віросповідання, але не з православними селянами»⁵. Тож цілком закономірними були укази та маніфест Катерини ІІ, які вона видала разом із приєднанням Українського Правобережжя, гарантувавши польській еліті збереження всіх юридичних і майнових прав⁶. Це була для імперії вже давно традиційна тактика. Імперія потребувала вірнопідданих слуг на нових набутих територіях, а відтак щедро винагороджувала «кращих із кращих», хто «вмів належно» виявити лояльність до влади. Такі імена як брати Адам і Костянтин Чарторийські, Францішек Браницький, Северин Жевуський, Антоній і Борис

⁴ Антонович В. Мемуари // Твори: повне видання. Київ, 1932. Т. 1. С. 31–32

⁵ Капелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад [перекл. з нім. Х. Назаревич, наук. ред. М. Крикун]. Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. С. 124.

⁶ Полное Собрание законов Российской империи: Собрание 1-е. В 45 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 23, № 17108: Манифест генерал-аншефа Кречетникова, объявленный по высочайшему повелению в стане российских войск при Полонно. С. 410–412; № 17418: О присоединении к российской империи всей части Великого Княжества Литовского, которая по прекращении мятежей в Литве и Польше занята была войсками. С приложением состоявшегося по сему предмету Манифеста. С. 845–846.

(батько й син) Четвертинські, Юзеф Іллінський, брати Ян і Северин Потоцькі – репрезентують впливових польських вельмож при російському дворі, які зуміли зберегти та примножити свої статки у нових умовах, дарма, що почасти ціною зречення від них самих поляків⁷. Імперія, таким чином, прагнула «купити» польську еліту і в такий спосіб мирно та тихо «легалізувати» свої права на новозавойованих землях.

Але ми пам'ятаємо, що з часів пізньої Речі Посполитої, структура польського шляхетського стану була багаторівневою й вкрай строкатою. Окрім заможних магнатів та шляхтичів-землевласників, було значне число малоземельної та цілком безземельної шляхти, і саме з останніми – імперська влада розв'язала справжню війну, спрямовану на позбавлення їх статусу шляхетства й переведення до стану рівного селянам. Увесь драматизм цієї боротьби на знищення самого явища безземельної шляхти – «гербової голоти» (як їх часто іменували в документах) – ґрунтовно розкрив Даніель Бовуа у трилогії з історії російсько-польських відносин в Українському Правобережжі наприкінці XVIII – впродовж XIX ст.⁸

Запеклість несприйняття імперською адміністрацією стану безземельної шляхти, обумовлювалася тим, що в російському світоуявленні – знатність певної особи, чи то якогось роду – безпосередньо узалежнювалася зі землеволодінням та службою державі, причому, ці обидві прикмети між собою ще й взаємно пов'язувалися. Тобто, привілейована верства імперії – дворяни (до числа яких тепер мала ввійти і польська шляхта) – сприймалися елітою, за умови лише наявності землеволодіння та несення служби (чиновницько-державної або військової).

Такий світогляд росіян входив у фундаментальну протилежність зі світоуявленням польських землевласників, котрі, навпаки, «прямо-пропорційно» розмірам своїх багатств прагнули уникати будь-якої служби державі. Заможні поляки намагалися, зазвичай, бути «тихими», «непомітними», аби не викликати з боку російської адміністрації недовіри, чи бодай підозр у неблагонадійності. Страх за своє багатство, а також «живі приклади» долі тих, хто виявив непокірність у драматичних подіях Листопадового повстання 1830–31 рр. або у «змові Шимона Конарського» 1839 р., обумовили, – як каже Д. Бовуа, – маргінальний спосіб життя заможних шляхтичів й магнатів⁹.

Однак, окрім не надто чисельних надбагатих магнатів та середнього рівня заможності землевласників, в Українському Правобережжі було значне число малоземельних, і просто величезна кількість безземельних шляхтичів. За підрахунками Даніеля Бовуа у трьох губерніях Правобережжя із числа польських землевласників близько 200 родин володіли більше як по тисячі душ кріпаків (а отже, їх можна віднести до числа магнатів), близько 3 тисяч родин шляхтичів мали понад 100 кріпаків (за російськими уявленнями це була межа-критерій легітимності землевласника-поміщика), ще близько 6,5 тисяч родин мали менше як по 100 кріпаків (причому, переважали серед них ті, що

⁷ Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793–1830 рр. [з фанц. перекл. Зоя Борисюк]. Львів: Кальварія, 2007. С. 17–19

⁸ Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні... 296 с.; Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревизор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831–1863) [перекл. на українську Зої Борисюк]. Київ, 1996. 415 с.; Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах [перекл. на українську Зої Борисюк]. Київ: Критика, 1998. 334 с.

⁹ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревизор... С. 333.

володіли до десяти душ кріпаків); 60 тис. шляхетських родин зовсім не володіли селянами і обробляли незначні ділянки землі власними руками; водночас, ще 370 тисяч шляхтичів не мали не лише кріпаків, але й землі. Саме представників двох останніх розрядів шляхетського стану – російська влада декласувала впродовж XIX ст., позбавивши шляхетства та перевівши у податні верстви¹⁰.

Зустрівшись наприкінці XVIII ст. з такою соціальною структурою Правобережжя, представники російської адміністрації загалом толерантно ставилися до заможних польських землевласників (за умов їхньої політичної лояльності), але абсолютно не сприймали безземельних чи навіть малоземельних, котрі, претендуючи на шляхетську гідність, змушені були водночас заробляти на життя власною працею. Шляхетське почуття гідності, за умов відсутності майна, і, щонайперше землеволодіння, – трактувалося в Російській імперії не інакше як зухвальством. На думку росіян, саме ці люди були найзапеклішими поборниками повернення польської державності, й були справжньою вибуховою силою. Ось як про це писав російський чиновник з особливих доручень Маєр фон Гільденбрант після обстежень прикордоння «російської» Волині з «австрійською» Галичиною у 1839 р.: «Заможні поміщики (яких особливо багато на Волині), підкорившись силі обставин і цінуючи збереженість своїх статків, огородили себе розважливим мовчанням, бачачи твердість намірів нашого уряду. Навпаки, дрібні дворяни (шляхта), яким нічого або майже нічого втрачати, теревенять про революцію і, як здається, готові збунтуватися за найпершої нагоди. Цей клас людей із жадобою прислухається до всіх закордонних новин і, тлумачачи їх на свій лад, не втрачає волі і надії на сприятливий переворот у неспокійній Франції та на допомогу цієї нації»¹¹. Отож, недовіра, з огляду політичної неблагонадійності до малоземельної та незаможної шляхти, а водночас декласація безземельних шляхтичів, тобто повне позбавлення їх шляхетського статусу, й переведення аж до статусу селян – стала послідовною програмною роботою нової влади щодо представників найнижчих щаблів шляхетської ієрархії на новозахоплених землях.

Таким чином, російська влада консервувала, а водночас ще й значно загострила (радикалізувала) середньовічно-станові ієрархічні відносини в Українському Правобережжі першої половини XIX ст. Про характер внутрішньошляхетських відносин і суть їхнього впливу в цілому на польське культурне середовище, з власного життєвого досвіду засвідчив В. Антонович, пригадуючи 40-50 рр. XIX ст. Тоді на вершині шляхетської ієрархії стояли звісно магнати. Загалом про них важко щось казати, згадував історик, бо вони жили зовсім замкнутим світом, і то не в цьому краї, а у столицях – Варшаві або Петербурзі, а отже їхній вплив на шляхетський стан був практично непомітним. Натомість, головною силою серед шляхетства були поміщики середнього достатку, що володіли двома-трьома селами і брали участь у виборах (в дворянських зібраннях). Вони іменувалися повноправними «обивателями» (польською *obywatel* – однаково означає громадянин і шляхтич, землевласник, поміщик).

¹⁰ Ibid. С. 205, 207, 253, 333, 342, 346-351, 383-387.

¹¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК). Ф. 442 Канцелярія Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора. Оп. 789 А. Спр. 177 Донесення чиновників особых поручений при генерал-губернаторе о настроении польского населения и помещиков в пограничных с Галицией районах, политической благонадежности служащих учреждений, о количестве и сборе урожая в Вольнской губернии и по др. вопросам. Арк. 9 зв.

Нижче цього стану перебували шляхтичі-землевласники, які не мали повного цензу (тобто ті, хто володів менше як 100 душами кріпаків). Вже до них обивателі ставилися з погордою. Ще більшу нехитість виявляли такі «правдиві шляхтичі» до «дрібної шляхти», що жила із ліберальних професій: лікарів, адвокатів, артистів, вчителів, аптекарів тощо; їхніми послугами, звісно, користувалися при потребі, проте в жодні відносини з ними намагалися не входити, і в своєму товаристві не приймати. А тим більше, зовсім зневажливо ставилися до службової шляхти, яка «годувалася», зазвичай, службою при дворах обивателів на так званих «економічних» посадах (прикажчики, економі, писарі, гувернери тощо), або виконуючи обов'язки прислуги. З такими поводитися безцеремонно, зверталися на «ти», не дозволяли їм сидіти у своїй присутності, не стримувалися щодо них у лайці і т.п.¹²

Про зневагу з боку заможної шляхти до людей праці, як і до самої будь-якої праці, свідчить також у своїх спогадах про польське суспільство 30-60-х рр. XIX ст. в Українському Правобережжі поляк Тадеуш Бобровський, двотомну працю якого реферував свого часу Іван Франко¹³. Будь яка так звана wuzwolona (тобто, вільна) праця, зазначав Т. Бобровський, цінувалася дешево і навіть була у погорді серед польського заможного шляхетства. Із таких людей праці, в товаристві обивателів визнавали (тобто, могли допускати до власного кола спілкування) лише державних службовців (хто був на чиновницькій службі), оскільки останні мали справу з панщиною, і з «хлопством», а це, нібито, підносило їх особисто деякою мірою до статусу «панства». Більше того, такі державні службовці могли набути спроможності придбати собі село із людьми, а відтак самим стати обивателями. Однак, на загал, той, хто змушений був працювати – вважався в шляхетському колі пропашною людиною, оскільки «вибравши своїм заняттям ремесло – вибирав залежність»¹⁴.

Через таке ставлення до вільних професій витворювалося серед заможного шляхетства також відповідне зневажливе ставлення до навчання. В. Антонович свідчив, що як до гімназій, так і до університетів, зазвичай, вступали діти так званої дрібної, службової шляхти¹⁵. Це ж підтверджував Т. Бобровський, загалом тавруючи своїх заможних співвітчизників за їхній інтелектуальний занепад. Він говорив про дивовижно стійкі забобони серед землевласників, які навіть у другій половині XIX ст. були переконані, що справжню політичну свободу гарантує лише заможність, а навчання – це справа не гідна «кращих» людей¹⁶.

Іван Франко, досліджуючи цю проблему, підкреслював, що серед польських обивателів утвердилося накинута їм із єзуїтських кіл переконання, буцім світська освіта небезпечна, бо проковує лібералізм, який, по суті, є синонімом свавілля. Як ілюстрацію такого забобону, він навіть цитату з одного із полемічних творів початку XIX ст.: «Великий Боже, рятуй нас від неї! Кинь краще на наші очі заслону вічної темряви, щоб фальшивий промінь злої і облудної освіти не торкнувся ані очей, ані сердець наших»¹⁷. Як наслідок

¹² Антонович В. Мемуари... С. 36-37

¹³ Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX ст. // Зібрання творів. У 50 т. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 47. С. 191-240.

¹⁴ Ibid. С. 230-231.

¹⁵ ЦДІАК. Ф. 832 Антонович Володимир Боніфатійович – професор Київського університету. Оп. 1. Спр. 108 Автобіографические записки Владимира Антоновича. Арк. 32.

¹⁶ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор... С. 273.

¹⁷ Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності... С. 199-200.

таких переконань – навчання в університетах, особливо заможних паничів, зазвичай, наповнювалося переважно постійним гультьяйством: верхові коні, гра в карти, шампанське, вечірки у модних закладах Києва були традиційними та звичними – пише Т. Бобровський, і навіть, більше того, імперська влада цілком потурала такій поведінці, аби лише серед польської шляхетської молоді не залишалося місця жодним захопленням політикою¹⁸. Яскравим доказом на користь такого твердження, він наводить приклад із часу правління на посаді генерал-губернатора Правобережжям України сумно відомого антипольськими репресіями Дмитра Бібікова. Якось кілька паничів-студентів поверталися по мосту через Дніпро після гулянки в Броварах. Їх зупинив поліцейський, аби з'ясувати, хто вони такі. Ця формальність нічим не загрожувала, але п'яні студенти вкинули його в річку. Останній врятувався, а винуваті відбулися лише кількома годинами карцеру. Однак, якби у когось з них знайдено було найневинніший віршик А. Міцкевича, – пише Т. Бобровський, – карою були б каземати, або навіть Кавказ¹⁹.

Суттєвим доповненням до соціально-політичного портрета польського шляхтича XIX ст. є поняття шляхетського гонору. Ця соціально-психологічна риса надзвичайно складна для трактування, але її роль та вплив на суспільно-політичне життя в Українському Правобережжі не дозволяють нею нехтувати. Володимир Антонович у власних спогадах зауважував, що до кінця так і не склав собі ясного розуміння цієї риси, адже вона не залежала ані від чеснот, ані від свідомих бажань людини. Шляхетський гонор вимагав певної поведінки в товаристві, й водночас створював своєрідне напруження у спілкуванні з людьми як свого, так і інших соціальних станів, підвищував самовідповідальність особи; напряду з гонором пов'язувалося також бажання вирізнитися поміж іншими людьми, показати себе якомога з найкращого боку, виявити себе чимось особливим²⁰.

Значною мірою, саме поняттям шляхетського гонору можна пояснити загострене почуття патріотизму в поляків, коли звичним для них було ганити все польське, й натомість підносити усе своє. Відтак, вже на середину XIX ст. серед шляхетських кіл сформувалася ідея про особливу цивілізаційну місію Польщі, й переконання в тому, начебто вона втратила свою державність, бо не хотіла відступитися від своєї особливої місії. А отже, Польща поміж іншими народами – свята мучениця, а всі її нещастя обумовлюються зрадницькими діями її сусідів²¹. Значною мірою переконання польської шляхти щодо «месіанської ваги» Польщі сформувалися під впливом художніх творів таких знакових авторитетів національної літератури, як Адам Міцкевич та Юліуш Словацький, а щонайбільше, з їхніх праць – «Конрад Валленрод», «Пан Тадеуш»²² та «Генега з Духа»²³.

Шляхетський гонор, що на правду проявлявся як почуття високої власної гідності польської шляхти – був надбаний тривалою традицією шляхетської демократії, котра

¹⁸ Ibid. С. 225-227.

¹⁹ Ibid.

²⁰ ЦДІАК. Ф. 832. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 27.

²¹ Ibid. Арк. 34.

²² Див.: *Міцкевич Адам*. Конрад Валленрод. Історичне оповідання з Литовської і Пруської давнини / Переклад Ст. Чарнецький. Львів, 1923. 84 с.; *Міцкевич Адам*. Пан Тадеуш / Переклад з польської: Максим Рильський. Київ: Слово, 1927. 325 с.

²³ *Єдинак Станіслав*. Філософія духу Юліуша Словацького та її рецепція в XX столітті // Наукові записки НАУКМА: Магістеріум, 2008. Випуск 30: Історико-філософські студії. С. 61-64.

обумовила ту реальність, що її Жан Жак Руссо в «Роздумах про врядування Польщі» метафорично означив словами: «Польщу було легше проковтнути, аніж перетравити»²⁴. Тобто, незнищенне самоусвідомлення шляхтичами власної «польськості» (завдяючи, можливо найбільше, шляхетській гоноровості) у перспективі часу (із втратою державності) відіграло рятівну роль для збереження національної самобутності, а відтак законсервувало тверді сподівання, що за слушних обставин їхня нація і держава відродяться. Як писав Януш Тазбір, навіть шляхетські вади часом виявлялися чеснотами. Консерватизм польської шляхти (навіть якщо він ретроградний) обумовлював відданість національній минувшині та традиції, а давня опозиційність щодо центральної влади і нехоть до владного абсолютизму (хоч і зруйнували Річ Посполиту, наприкінці XVIII ст.), за нових обставин (XIX ст.) – вилилися у антицарську та антицісарську позицію²⁵.

На відміну від найбіднішої безземельної шляхти, яка політично, зазвичай, була індиферентною, а в процесі декласації (провадженій російською владою впродовж XIX ст.) щодалі більше «злилася» із українським селянством, шляхта «служива», «малоземельна», але прилаштована на певних розпорядчих і наглядових посадах при маєтках заможних землевласників (управителі, прикажчики, економі, писарі, гувернери тощо) – була найбільш палко зацікавлена в реставрації та збереженні минулих старошляхетських порядків. Не обтяжені статками, ці дрібноземельні шляхтичі, не маючи якихось певних шансів на вагомій посаді та звання у російській бюрократичній системі, а крім того, постійно відчуваючи над собою загрозу впасти в немилість російської влади лише через самошанування власної ідентичності, зазвичай, не тільки були нелояльними до чужої влади, але й, більше того, пов'язували з нею всі свої негаразди, проблеми та безпросвітність майбутнього. Тож саме малоземельна шляхта й стала головною силою в подіях повстань XIX ст.

Подібним чином, ідеологією заможних землевласників тим більше були ідеали колишнього аристократично-шляхетського життя. Власне, загалом їх вабила шляхетська річпосполитська старовина. Вони бажали повернути силу шляхетських сеймиків, і знову, як і колись, втішатися необмеженим самовладдям, обумовленим власною «обраністю». Репрезентантом таких ідеалів стала так звана «біла партія», що об'єднала польських аристократів на еміграції, котрі ідейно згуртувалися після поразки повстання 1830–31 рр. навколо князя Адама Єжи Чарторийського в Парижі. Тамтешній готель «Ламбер», у якому поселився А. Чарторийський, на довгі роки став своєрідним центром національного руху поляків за відновлення власної держави. Головною тактикою дій «білих» став пошук дипломатичної підтримки західних країн (і, в першу чергу, Франції) в їхніх вимогах до Російської імперії.

Характерно, що до середини XIX ст., критика з боку польських аристократів на адресу необмеженого російського самодержавства, його звинувачення у сатрапських методах правління – певний час знаходили відгук навіть серед освічених росіян (принаймні, такі настрої зберігалися до подій Січневого постання 1863–64 рр.) Так, колишній ректор Київського університету Микола Ренненкамф, як сучасник 40-х років

²⁴ *Валіцький А.* Три патріотизми // Націоналізм: Антологія. 2-ге вид.; [упоряд. *О. Проценко, В. Лісовий*]. Київ: Смолоскип, 2006. С. 576.

²⁵ *Tazbir J.* Kultura szlachecka w Polsce: rozkwit, upadek, relikt. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1978. С. 71–72.

XIX ст. згадував, що в певних російських колах, на ґрунті впливу європейського просвітництва – ставилися з інтересом та симпатією до поляків та долі самої Польщі²⁶. Тим більше, з приходом Олександра II та початком його ліберальної політики в другій половині 50-х років – аристократичні кола поляків сподівалися, що добрі наміри російського імператора будуть підкріплені добрими діями, і всі їхні прагнення вирішаться самі собою мирними реформами.

Ентузіазм поляків в очікуванні бажаних для себе змін був безмежним. Приміром, польський поет, друг Адама Міцкевича Антоній Едвард Одинець в одній зі своїх од закликав «прах Ягелонів возрадуватися, бо прибув спадкоємець їхнього [ягелонівського – Авт.] престолу, наступник їхніх думок і любові»; тож поет просив Бога, щоб під скіпетром Олександра II «наступило Царство Боже на землі»²⁷. Й навіть коли цей запал ейфорії серед поляків скоро розвіявся (усвідомивши небажання російської імперської влади жодним чином поступатися), аристократія продовжувала домагатися змін реформаторськими діями. Зокрема, подільська заможна шляхта, беручи участь у дворянському зібранні восени 1859 р., підписала «Адрес» прохань на ім'я «всеавгустійшого монарха Олександра II», в якому відобразилися доволі скромні її бажання, суть яких – консервація панівного положення «обивателів», з посиленням їхнього авторитетного статусу – «турботливих опікунів» рідним краєм по відношенню до підпорядкованих верств, а також «необивательської» шляхти²⁸.

Подільські дворяни (власне, заможна польська шляхта, адже саме вона й складала дворянське зібрання губернії) просили в «Адресі» надання дозволів: на будівництва костелів; на навчання «простолудинів» римо-католицького віросповідання основам віри; на відновлення раніше закритих товариств римо-католицьких сестер милосердя; на впровадження у навчальних закладах губернії вивчення польської мови; а також скасування існуючих правил щодо термінів подання документів на підтвердження шляхетства для записаних в однодворці (тобто, до честі заможних обивателів, вони в умовах ліберальної імперської політики солідаризувалися із бідними побратимами – «гербовою голотою», а отже, все ж таки робили ще одну спробу реанімувати шляхетські права декласованих польських чиншовиків)²⁹. Реакція імперської влади на такі прохання подільського дворянського зібрання була досить стриманою, і на більшість прохань вони отримали навіть обнадійливі обіцянки; проте, реалізації тих обіцянок не відбулося.

Значно більш сміливі й рішучіші вимоги подільської заможної шляхти були виголошені в наступному «Адресі», підписаному восени 1862 р., під час чергового дворянського зібрання в Кам'янець-Подільському. Зміст вказаного звертання було визнано владою на цей раз – неприпустимою «зухвалістю», що сягнула понад усі межі. Адже тепер підписанти «Адреси» звинувачували спосіб правління Російської імперії в «неприродності для місцевої традиції», оскільки тут, з прадавніх часів влада формувалася на основі «ідеї

²⁶ Сидоров А.А. Польское восстание 1863 года. Исторический очерк. Санкт-Петербург: Издание Н.П Карбасникова, 1903. С. 20.

²⁷ Ibid. С. 51.

²⁸ ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 809. Спр. 134 Переписка с Министерством внутренних дел и подольским губернатором о решении дворянства Подольской губернии ввести гласное судопроизводство и суд присяжных. Арк. 10-11зв.

²⁹ Ibid.

народного представництва та громадянської свободи», а натомість – тепер в краї панує винятково бюрократія й адміністрування, і тому занепало все: «народ без освіти, ...промисловість без капіталів і затиснута надмірними податками, хлібна торгівля відірвана від збуту, ...закони суперечать звичаям, традиціям і прогресу суспільного мислення...», а отже – робився висновок – Поділля треба приєднати до Царства Польського і в такий спосіб тут поновляться звичні, сприятливі умови для подальшого розвитку³⁰. Ця друга «Адреса» потягла за собою реальні покарання губернського та повітових предводителів дворянства (першого засудили на два роки, інших на рік і два місяці)³¹.

Окрім того, в другому «Адресі» також говорилося, що дворяни Подільської губернії «відкидають будь-яку думку про перевагу якоїсь народності або верстви і є вірними основній польській ідеї про рівноправність суспільних елементів»³². Але зрозуміло, що за цими гарними словами, в реаліях буття саме вони, і виключно лише вони – члени дворянського зібрання, за умови реалізації бажаного ними «народного представництва» – якраз і мали виконувати вказану функцію представництва. Тож відповідно представники інших, нижчих щаблів «шляхетської драбини» поставилися досить стримано щодо змісту «прохань в Адресах» та самої тактики, якої вдалися обивателі у взаєминах із російською імперською адміністрацією.

Незаможна шляхта Українського Правобережжя, ті, кому, за словами російського чиновника, «нічого, або майже нічого втратити»³³, виявляли свій патріотизм і прагнення відновлення держави дещо в іншій тактиці дій. Синхронно із аристократичною партією «білих», польські емігранти Листопадового повстання (із неможливих шляхетських кіл), які відстоювали ідею необхідності рішучих реформ у польському суспільстві, об'єдналися у так звану «партію червоних». Ідейним натхненником цієї сили виступав видатний демократ та історик Іоахім Лелевель. Він стверджував, що аристократична партія відстоює інтереси магнатів, а в інтересах Польщі необхідно утвердити демократичне начало, носіями якого є шляхта та міські жителі. Він був переконаний, що реалізація демократичного ідеалу навіть не складатиме труднощів, оскільки у минулій історії Польщі цей ідеал вже було закладено. «Демократія в Польщі не вигадка і не новизна, вона іманентна, вона властива польському народу, невід'ємна від нього»³⁴.

Тож «червоні» оголосили себе законними спадкоємцями польських демократичних традицій і звинуватили «білих» у тому, що вони прагнуть реорганізувати Польщу на основі чужих для неї, занесених ззовні порядків. Одночасно «червоні» звинуватили Адама Чарторийського у його прагненні антинародним шляхом захопити (за допомогою московської дипломатії та багнетів) польську корону, і встановити у Польщі спадкоємну

³⁰ Держархів Хмельницької області (ДАХмО). Ф. 228 Канцелярія Подільського губернатора. Оп. 1. Спр. 3359 Переписка с министерством внутренних дел, генерал-губернатором, Подольской казенной палатой уголовного суда и др. о составлении польским дворянством губернии адреса на имя императора о присоединении Подолии к Царству Польскому, о дворянских выборах, о порядке представления чиновников к наградам, формулярные списки и др. Арк. 10-12.

³¹ Земський Ю. Особливості польсько-російсько-українського протистояння напередодні та під час Січневого повстання 1863 р. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. 2011. Спецвипуск. С. 83-89.

³² ДАХмО. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 3359. Арк. 12.

³³ ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 789 А. Спр. 177. Арк. 9зв.

³⁴ Басевич А.М. Іоахім Лелевель. Польський революціонер, демократ, учений. Москва: Соцекгиз, 1961. С. 90.

монархію для своєї фамілії. (Тобто відверто закидали А. Чарторийському в його будітмо «свідомих домовленостях» з москвитами). Коли ж Москва відповіла на сподівання «білих» «глузливим сміхом», аристократи змінили свої орієнтири, але їхня мета лишилася тією ж само – писав І. Лелевель³⁵.

Ідеологічно «червоні» розробили концепцію, згідно з якою Польща – це не лише поляки, бо «впродовж десяти століть з ними згуртувалися близькі за мовою, походженням та характером племена литовців, білорусів і українців, які розвивали в себе також демократичну ідею. Така спільна Польща захищала європейську цивілізацію від натиску різних азійських дикунів: татар, турків і москалів. А з XVIII ст. Польща стала представницею західноєвропейських демократичних ідей, і в боротьбі за них була зруйнована Росією, тож справа воскресіння Польщі є справою не лише поляків, а цілого людства»³⁶.

Саме силами демократів іще у 1834 р. було створено товариство «Молода Польща», яке стало однією із ланок загальноєвропейського руху національно-демократичних сил, ініційованого ідеологом італійського національного руху за об'єднання в єдину Італію – Джузеппе Мадзіні. Власне, у тому ж само часі виникли також організації: «Молода Італія», «Молода Німеччина», «Молода Швейцарія» тощо³⁷. Проте, польські демократичні сили залишалися розрізненими, через що – впродовж 1830-х, а далі і в 1840-х роках сформувалася значна кількість їхніх організацій демократичного спрямування: «Грудзендз», «Люд польський», «Умань», «Прага», об'єднання «Білий орел» та інші³⁸. Польським демократам і в подальшому не судилося об'єднатися та виробити інтегральну стратегію дій, а отже, під впливом різних організацій перебували також польські патріоти і в Україні. Спільною у них була лише ідея, що для боротьби треба залучати всі верстви суспільства. Крім того, вони були переконані, що народ не повинен чекати ласки царя, а повстанням домогтися свого. Лише спільною хвилею спротиву всього народу – всіх верств, всіх народностей, різних віросповідань, від малого до старого, включно із жінками – лише таким всезагальним повстанням можна досягти бажаного результату³⁹.

Як наслідок, всі дії агітаторів та активістів від демократичних сил спрямовувалися на розбурхання та згуртований виступ якомога більшого числа людей усіх верств соціуму. Це констатувала й російська влада. Так, в огляді стану Київської, Подільської та Волинської губерній за 1861 р. говорилося, що «в останніх числах серпня, коли з більшою силою відновився патріотичний рух у Царстві Польському, активізувався також патріотичний рух серед польського населення краю [тобто, в Українському Правобережжі – *Авт.*]; на цей раз він набув більш серйозного характеру. З боку агітаторів вживалися всі заходи, аби якомога більше поширити рух і зробити його загальним, народним. Знову почався спів патріотичних гімнів у костелах, носіння трауру, вдягання національного вбрання та різних умовних символічних знаків, встановлення в публічних місцях хрестів на спомин убитих у

³⁵ Ibid. С. 90-91.

³⁶ Сидоров А.А. Польское восстание 1863 года... С. 11-12.

³⁷ Варварцев М. Джузеппе Мадзіні. Мадзінізм і Україна: [монографія]. Київ: Унів. вид-во Пульсари, 2005. С. 34.

³⁸ Басевич А.М. Иоаким Лелевель... С. 91-93.

³⁹ Ibid.

Варшаві»⁴⁰. Носіння жалоби (трауру), зауважимо, було оголошено польськими демократами обов'язком усіх поляків після розстрілу російськими військами демонстрації у Варшаві в лютому 1861 р., задля національної консолідації та як прояв громадянської свідомості. Саме з того ж часу стало традицією проводити громадські панахиди та встановлювати (на спомин жертв розстріляних демонстрацій) символічні хрести пам'яті.

Власне, поляки демократичного табору взяли на озброєння гасла та тактику націотворчого, націоконструюючого змісту. Ними витворено було ідею-міф про спільне історичне щасливе минуле – демократичну шляхетську республіку Річ Посполиту, яка втрачена (загинула) через зловмисні, загарбницькі дії підступних та жорстоких ворогів. Загарбники-руйнівники Польщі зламали історично усталений хід розвитку, нав'язали свої варварсько-деспотичні порядки та закони, неприродні для «Нашого» демократичного, за своїм світоглядом народу і знущаються з «Нас», вказуючи що і як «Нам» робити, забороняючи «Нам» рідну мову, визначаючи «Нам» зміст освіти, зброєю понукаючи «Нас» на «Нашій» рідній землі. А отже, вихід один – всім «Нам» разом треба постати, та раз і назавжди прогнати цих зухвалих зайд із рідної домівки.

Найважливішою складовою у націоконструюючому міфі є ідея єдності суспільства – всі як один мають об'єднатися навколо спільної для всіх святині-Вітчизни, а допоки вона у неволі – в жодного із «Нас» немає інших важливих справ, в жодного не може бути приватних інтересів, кожен із «Нас» – синів і дочок «Нашої» Вітчизни є рідним братом та сестрою для всіх своїх співвітчизників, а отже «Ми» – єдина родина і в цьому головна «Наша» сила. Реалізуючи саме таку ідейну парадигму – діяли демократи, наближаючи 1863 рік. Однак реалії життя, а зокрема перше – жорстко стратифіковане суспільство, внутрішньостанова ієрархія в середині самої шляхетської верстви, із надзвичайно віддаленими полюсами, де з одного боку – світ втіх і заморочок магнатів з «обивателями», а з іншого – злидні, неписьменність, забобонність та провіденціалізм декласованої шляхти, а тим більше – «окремий світ» яким жили селяни – а ргіорі не могли забезпечити бажаного, належного ґрунту для повноцінного та адекватного сприйняття гасел та ідей демократів-патріотів. Тож, звісно, проголошені заклики могли бути «почутими» переважно лише людьми середніх верств суспільства. Так і сталося – неможливо («служива»), малоземельна шляхта, студенти, гімназисти, іноді купецтво та, почасти, ремісничий люд міст – склали головну силу протестного руху на польських землях, хоча, безумовно, за певних обставин долучалися до націоконсолідуючих заходів також і представники вказаних «полюсів» суспільства.

Окремою проблемою, яка постала перед «націоконструкторами»-демократами в Українському Правобережжі, була повна апатія до їхніх закликів з боку місцевої декласованої шляхти та українського селянства. Так, зокрема, Кость Михальчук на доказ «виховання умовами життя» в середовищі безземельної шляхти настроїв політичної індиферентності, з певною іронією, переповів випадок відмови останніх брати участь у повстанні. Власне, коли в одне із сіл, де мешкало значне число «гербової злидноти» (так традиційно називали вкрай зубожілу колишню шляхту, що власне жила з селянського господарювання) – заїхав озброєний загін повстанців – місцеві «шляхтичі» з переляку

⁴⁰ ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 881 Отчет о состоянии Юго-Западного края в 1861 г. Арк. 15.

позалазили на хати та скирти. У той час, коли командир загону промовляв до них, заохочуючи приєднатися до повстанців, один із названих «шляхтичів» випадково звалився на землю. Не розгубившись, він промовив до командира: «Ясновельможний пане, ми не можемо йти у повстанне, бо підрядилися їхати до Радивилова..., та і не тямимо обходитися з палашами. Як ласка панська, проше нас не турбоваць». К. Михальчук зауважує, що мова «шляхетської голоти» була саме такою – українською, пересипаною польськими чи польськоподібними словами⁴¹.

Подібним чином, в жодний спосіб не здатні були повстанці загітувати на свою підтримку також і українських селян. Скільки не «вмовляли» польські демократи, апелюючи до сердець і розуму – реакцією селян було лише роздратування і навіть бажання приборкати таких агітаторів⁴². Ніколи український селянин не відчував єдності з поляком та і не міг себе позиціонувати «єдинокровним братом» польського шляхтича, як про те стверджувалося у прокламаціях та закликах останніх. Хоч більшість малоземельної шляхти (а саме вони були найактивнішими агітаторами українських селян на підтримку повстання в Українському Правобережжі) – також мало чим відрізнялася за способом життя та статками від селян, до того ж всі вони були україномовними. Однак вище вже говорилося, що навіть декласовані, зубожілі колишні шляхтичі-чиншовики відцуралися своїх заможних шляхетських «побратимів», і не вірили «панству», яке їх зрадило, прийнявши умови життя впроваджені московською владою, а селяни – і поготів. Надто вже контрастували слова із агіток та маніфестаційних закликів «революційної шляхти» із реаліями повсякдення, в якому перебувала «шляхетська голота» та селянство. Тож всі подібні заходи повстанських активістів сприймалися декласованою шляхтою та українськими селянами як справа «панів-поляків», і переконати їх в доцільності спільного польсько-українського виступу «за нашу і вашу свободу» проти імперської влади – не було жодної можливості.

Більше того, навіть з числа «малоземельних» і «служилих» шляхтичів (тобто тих, хто служив при дворах-помістях обивателів і магнатів) далеко не всі на теренах Правобережжя готові були долучитися до участі в антиросійському русі. А причиною того був не лише природний страх перед невідомим майбутнім результатом такого спротиву (а відтак – завбачлива обережність), але й різна ступінь відчуття співпричетності до «польської справи». Так само з числа колишніх шляхтичів (декласованих російською владою впродовж першої половини XIX ст. до рівня податкового стану однодворців) не всі були індиферентними до подій повстання. А отже, не останню роль у справі співчуття чи пасивності, участі чи байдужості до протестних рухів відігравав «голос крові», тобто – етнічність походження. І насправді, далеко не всі шляхтичі Правобережжя усвідомлювали себе поляками. Хоча єдиним, що мало справжню та позачасову цінність для них – був шляхетський статус, який, звісно, бодай уявно (як вдячний спогад «золотого минулого») «поєднував» їх з колишньою Річчю Посполитою, адже саме остання й забезпечила їхнє шляхетство.

⁴¹ Михальчук К. Поляки Юго-Западного края // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы исследования / Собранные д. чл. П.П. Чубинским. Санкт-Петербург, 1872. Т. 7. С. 250.

⁴² Земський Ю. Українсько-польське непорозуміння в ході повстання 1863 року // Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур: Матеріали наукової конференції (Ізяслав-Острог, 21-22 грудня 2006 року). Острог: Вид-во НаУ «Острозька академія», 2006. С. 259-265.

Про те, наскільки непросто було самим полякам у своєму ієрархічному середовищі реалізувати ідеї та заклики національноконсолідуючого змісту, свідчить досить значний ряд документів. Так, у лютому 1861 р. поміж очільниками польського заможного дворянства (власне, поміж предводителями) виник конфлікт на Київщині. Звенигородський повітовий предводитель змушений був виправдовуватися перед генерал-губернатором, що він «збирав гроші з поміщиків Звенигородського повіту (розраховуючи, нібито по 6 коп. з селянської душі, в залежності від числа селян, якими володів поміщик) – цілком законно і не зі злими намірами». Він звертався до доброї волі заможніших поміщиків, аби вони доповнили складчину, яку розпочав збирати з дозволу уряду його попередник на посаді предводителя – на допомогу особам, що повернулися за «височайшою милістю» (тобто, за амністією царя) із Сибіру у Київську губернію⁴³.

Водночас, у цій же справі зберігається довгий, слізний лист губернського предводителя дворянства (котрий і доніс на вище загаданого повітового предводителя) генерал-губернатору, в якому автор скаржився, що в очах Звенигородського повітового предводителя виглядає донощиком, а тому назавжди втратив своє добре ім'я. Губернський предводитель зрозумів двозначність становища, в якому опинився і, можливо, жалкував за свої «вірнопідданицькі» пориви, але правда виявлена, і його жалі були вже запізними: «Наскільки з обов'язку громадянина вважаю, що навіть найскромніша службова посада зобов'язує присвятити свої труди і пізнання державі [в умовах самодержавної Росії, читай: государю – *Авт.*], настільки ж гидуюся бути ябедою та донощиком, а до того ж ще й брехливим, вважаю це безчестям дворянському імені»⁴⁴.

Ще більш драматичні події розгорнулися на Волині влітку 1861 р. Волинський губернатор повідомляв Київському генерал-губернатору, що поміщик Новоград-Волинського повіту Владислав Свейковський буцімто мав дуель у Кременецькому повіті поблизу австрійського кордону, із поміщиком Бердичівського повіту Адамом Вележинським. Підставою стало те, що В.Свейковський, кавалер ордена Святого Станіслава, у своєму селі збудував православну церкву, за що отримав адрес-лист з осудом від місцевих поміщиків (близько 80 осіб), які називали його поведінку негідною, а один із них, саме А. Вележинський, викликав остракізованого на дуель. «Хоч дуелі і не було, – завершував свій лист губернатор, – однак вона може статися, враховуючи настрої обох суперників, у будь-який час, оскільки близько 70 або 80 місцевих поляків звинувачує Свейковського у надмірній відданості уряду»⁴⁵.

За місяць, кременецький справник повідомляв рапортом генерал-губернатору, що в будинку графа Мартина Тарновського в м. Березцях відбувся з'їзд поміщиків Волинської і Подільської губерній, у якому брали участь близько 60 осіб почесних дворян. Підставою зібрання були проводи М. Тарновського, який від'їжджав закордон, але водночас там

⁴³ ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 25 Переписка с киевским, подольским и волинским губернаторами о принятии мер к предотвращению распространения слухов в Киевской, Подольской и Волинской губерниях об освобождении крестьян от крепостной зависимости, восстановлении суверенитета Польши, о сборе денег дворянами для оказания помощи лицам возвращающимся с ссылки и эмиграции. Арк. 6-6зв.

⁴⁴ Ibid. Арк. 12-14зв.

⁴⁵ ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 117 Дело о сборе сведений и установлении наблюдения за помещиком Бердичевского уезда Киевской губернии Вележинским А., участвовавшим в панахиде по участникам демонстрации в г. Варшаве 15-27 февраля 1861 г. Арк. 1-4.

розглядався також конфлікт між В. Свейковським та А. Вележинським. Дворяни визнали А. Вележинського винним, і він у їхній присутності просив у В. Свейковського вибачення. Таємний нагляд, – додавав справник – не дає підстав підозрювати згаданих дворян ні в чому політично осудному⁴⁶.

Якою є частка щирої правди у цій розв'язці, важко сказати, оскільки, як бачимо, навіть офіційні розшуки чиновників, яких не хочеться підозрювати в продажності, дають, почасти, неоднозначну інформацію щодо тих чи інших подій, або тих чи інших осіб. Однак генерал-губернатор, схоже, тим задовольнився, оскільки в продовження цієї справи лише доручив волинському губернатору викликати до себе Вележинського та «роз'яснити йому всю непристойність поведінки щодо Свейковського... та сказати йому від мого імені [тобто, від імені генерал-губернатора – *Авт.*], що це застереження робиться йому востаннє»⁴⁷.

Повертаючись до проблеми внутрішньшляхетських протиріч – можна стверджувати, що це був конфлікт поміж двома типами мислення, поміж двома системами світоглядних цінностей. З одного боку, ряд шляхтичів, перебуваючи під впливом західноєвропейських демократичних процесів, під впливом ідей, що поширювалися разом із працями Ж.Ж. Руссо, Й. Гердера, Й. Фіхте, Д. Мадзіні, а також подій Великої Французької революції – бажали змін, з якими мали відбуватися процеси справжньої демократизації суспільства, а відтак, кожна вільна людина повинна була саме так і почуватися – вільною у вільній власній державі. Власне, такі переконання мали ті поляки, котрим було не комфортно в умовах Російської імперії, що відбирала у них єдине, чим вони насправді володіли – їхню ідентичність, тобто їхню польськість – з рідною мовою, з успадкованими релігійними та культурними традиціями, з міфологізованими переконаннями про велич славної історії рідної Вітчизни, в якій діди та прадіди – люди лицарського стану та духу своїми справами «оцивілізували світ», утверджували в ньому «справедливі» порядки та закони і т. п. Носіїв такого світогляду можна назвати людьми з національною свідомістю – вони мріяли про життя польської нації в Польській національній державі. Щоправда, належність до нації вимагає активної, дієвої участі у громадському житті, тобто в житті нації, а оскільки селяни такої активності не здатні були виявляти, то їх потрібно було через освіту та надання повноцінних прав власності ще «підняти» до рівня свідомості вільних людей. Про це говорили демократи в своїх прокламаціях і, разом з тим (не включаючи селян до складу нації) розраховували потенційно на їхню підтримку, сподіваючись водночас на появу національної свідомості у селян в процесі самих подій повстання.

З іншого боку, поляки привілейованих шляхетських кіл, які користувалися неабиякими благами в умовах вже існуючих (у Російській імперії) порядків, звісно, не могли не остерігатися, аби не втрапити в немилість та не позбутися свого соціального комфорту. Тож немає підстав категорично відмовляти цим людям в наявності у них національних почуттів, але й досить складно говорити про якийсь рівень їхньої національної свідомості. Певно, критерієм ступеню їхнього національного самоусвідомлення може виступати готовність кожного з них зокрема (або неготовність) жертвувати особистими благами задля реалізації ідеї «національної справи».

Насправді лише поодинокі представники заможного шляхетства стали відчайдухами, що зважилися відкрито виступити із підтримкою ідеї відродження польської національної

⁴⁶ Ibid. Арк. 5-8зв.

⁴⁷ Ibid. Арк. 13.

держави. Натомість більшість не могла, аби «не втратити гонору», не виявляти у «колі своїх людей» симпатій чи навіть матеріальної підтримки, однак воліли це робити потай, щоб не накликати на себе репресій та не позбутися тих благ, якими втішалися. І, природно, беручи «участь в справі» – сподівалися ці блага поліпшити. Не можна й уявити інших бажань, аби «обивателі» – заможні землевласники у здобутій-відновленій польській державі погодилися б, хоч якоюсь мірою, поступитися та позбутися свого впливу, слави та статків.

Щоправда, втаємниченість їхнього «сприяння» повстанцям була доволі відносною. Тому після подій 1863-64 рр. слідчі комісії сотнями «викривали» причетність заможних землевласників, притягували їх до відповідальності, спочатку арештовуючи їхнє майно, а після «доказів» – конфісковуючи. Подібно тому, як події Листопадового повстання 1830-31 рр. потягли за собою рішучу декласацію безземельної шляхти, Січневе повстання 1863-64 рр. започаткувало в Українському Правобережжі послідовне переслідування росіянами польських землевласників. Власне, розпочалася – за влучним виразом Д. Бовуа – «битва за землю»⁴⁸.

Тож узагальнюючи проблему внутрішньшляхетських світоглядних протиріч, є підстави говорити про існування на середину XIX ст. двох систем світоглядних ідеалів, двох парадигм поцінування світу та «себе» у цьому світі. Дві системи антагоністично протипоставилися між собою, а відтак – розкололи шляхетський соціум на носіїв станowego (що мав тяглість із середньовіччя) та громадянського (модерного, що підносив цінності Французької революції, а тому – демократизаційного) способів мислення.

Ієрархізоване сприйняття соціальної дійсності, яке тотально панувало в свідомості загалу (особливо селянських мас), надзвичайно повільно та з великим спротивом поступалося націоналізованій свідомості. Світ «належав» владним та заможним, і в цьому були переконані не лише вони самі. У старошляхетській польській традиції, приміром, поняття «поляк» ототожнювалося виключно зі шляхтичем, і жодним чином не поширювалося на польських (за етнічною належністю) селян. Так само і Польща – в уявленнях селян – сприймалася державою польської шляхти, і нікого більше. Як зауважує, приміром, Хелена Бродовська, польські селяни середини XIX ст. не розуміли поняття «народ», називаючи самі себе: Мазурами, Крупами, чи іншими локально-етнографічними назвами, а за народ польський вони вважали виключно шляхтичів. Саме тому, після скасування кріпацтва – польські селяни навіть опиралися відродженню Польської держави, бо боялися, аби з її поновленням не повернулося до них панщинне життя⁴⁹.

Зрештою, і польська шляхта попри свою «рівність перед законом» надзвичайно чутливо ставилася до критеріїв заможності, а також спроможності чи неспроможності кожної особи впливати на державну політику. Залишаючись в полоні становой свідомості, як російським вельможам і чиновникам, так і більшості польської заможної шляхти-дворянам – було досить складно сприйняти реалії змін демократизаційного характеру, що мали відбутися, принаймні, із ліквідацією кріпосного права.

⁴⁸ Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863-1914... С. 21-77.

⁴⁹ Бродовська Н. Świadomość chłopów pokolenia powstania styczniowego // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F: Historia*. Lublin, 1993. Vol. XLVIII. S. 19.

**Class Hierarchy of the Polish Gentry in the Right Bank of Ukraine
as an Obstacle to National Consolidation in the Struggle
for Revival of Statehood in the mid-19th century**

Abstract: Abolition of the Polish state at the end of the 18th century determined the content of political aspirations of the Polish gentry for the entire 19th century. Recognizing themselves as a state-building social stratum, the gentry (at least its educated representatives) were concerned with the problem of preserving national dignity and restoring their full rights on the territory of “all historically conquered lands», including the Right bank of Ukraine. Such beliefs predetermined the inevitability of the national uprisings of 1830-31 and 1863-64. Notably, some of the nobility (especially during the events of the mid-19th century) were convinced that success could be achieved only through national consolidation of all segments of society, including peasants. However, in aristocratic circles (the wealthiest gentry), the desire to preserve the class hierarchy and their own privileges intact remained prevalent. Meanwhile, the policy of the Russian Empire was aimed at maintaining controversy between representatives of different levels of the noble hierarchy as much as possible, and this strategy proved to be successful. The wealthy and politically loyal gentry enjoyed all the privileges of the elite in the empire. Instead, representatives of the landless and small-landed gentry were subject to declassification, i.e., complete deprivation of their noble rights and transfer to the status of taxable classes.

Eventually, this striking contrasts in the way of life of representatives of different levels of nobility (in everyday life, attitudes toward education, physical labor, etc.) were reflected in different projects (visions) to achieve the desired goal. The nobles organized themselves in political parties of the ‘whites’ and ‘reds’ which meddled in unprecedented conflict with each other. Declassified persons were totally disengaged from the interests of the nobility, which, among other factors, significantly weakened them. Consequently, the goal of national consolidation could not be achieved, which predetermined its defeat.

Keywords: Polish gentry, nobility, culture of everyday life, noble's dignity, attitude to education, the Right Bank of Ukraine in the 19th century